

ДИСТРИБУЦІЯ СПОЛУЧНИКІВ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ ПРОТИСТАВНИХ РЕЧЕННЯХ

*Р. О. Христіанінова, доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри української мови, Запорізький національний університет
(Запоріжжя, Україна)*

e-mail: khristianinova@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0045-1026>

Scopus Author ID: 59469407800

*У статті вперше проаналізовано протиставні складносурядні речення сучасної української мови на основі логічних формул. Установлено, що протиставні складносурядні речення в сучасній українській мові ґрунтовані на кількох логічних формулах: 1) різкої антитези між предикативними частинами; 2) заступлення очікуваної ситуації неочікуваною; 3) обмеження ситуації, відображеної в першій предикативній частині; 4) невідповідності ситуації у предикативних частинах; 5) компенсації. Підтверджено, що семантику аналізованих речень визначає лексичне наповнення предикативних частин та сполучники, які поєднують предикативні частини в одну конструкцію. Виявлено, що використання тих чи тих сполучників у протиставних складносурядних реченнях визначене логічною формулою, на основі якої постають ці речення. У конструкціях, базованих на антитезі між висловленим у предикативних частинах, уживають лише сполучник **а**. У складносурядних протиставних реченнях, ґрунтованих на заступленні, вживані сполучники **а, але**. Предикативні частини конструкцій, які постають на основі обмежувальних відношень, поєднують переважно сполучники **але, проте**, рідше – **а, однак / одначе, та**. У протиставно-допустових реченнях зазвичай трапляються сполучники **а, але, проте**, рідше – **однак / одначе, та**, спорадично **так**. Конструкції, у яких між предикативними частинами виникають відношення компенсації, структурує зазвичай сполучник **зате**, зрідка сполучники **але, проте**. Найпродуктивнішими в протиставних складносурядних реченнях постають сполучники **а, але, проте**.*

Ключові слова: протиставне складносурядне речення, сполучник, предикативна частина, власне-протиставні складносурядні речення, протиставно-обмежувальні складносурядні речення, протиставно-допустові складносурядні речення, протиставно-компенсувальні складносурядні речення.

Актуальність. Протиставні складносурядні речення, так само як і єднальні, є досить уживаними в сучасній українській мові, що зумовлене особливостями людського мислення. Процес пізнання людиною фактів об'єктивної дійсності найчастіше відбувається через установлення певних логічних відношень між ними (зумовленості, просторових, темпоральних) або через їх порівняння (виявлення спільного й відмінного). На основі порівняння двох ситуацій докільля постають два типи складносурядних речень – зіставні та протиставні, що відрізняються неконтрастним / контрастним характером співвідношення змістів предикативних частин [7, с. 127]. Контрастний характер змістів предикативних частин у складносурядних протиставних реченнях дослідники кваліфікують як їхню основну семантичну ознаку, зазначають, що в цих реченнях ідеться про невідповідність між діями, процесами та станами [2, с. 303, 311; 7, с. 127; 18, с. 401; 24, с. 240].

Протиставні складносурядні речення репрезентовані переважно сполучниковими конструкціями. Автори граматики української мови початку – 60-х років ХХ ст. визначають від п'яти до чотирнадцяти сполучників, що виражають протиставлення: *а, але, однак, однакож, прѐцинь, та, таки* [17, с. 153–154]; *а, але, та, так, таки* [16, с. 334]; *а, але, однак, та, таки, а все ж, тільки* [14, с. 172]; *але, та, а, проте, зате, тим часом, так, тільки, лише, однак, ж* [10, с. 43]; *але, тільки, лише, зате, проте, однак, а втім, тим часом, так, та, а, аж, коли, як (ось)* [23, с. 106–107]; *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак, тільки* [11, с. 189]; *а, ж (же), але, проте, а проте, та* (коли він постає синонімом до сполучника *але*), *так, однак, зате* [12, с. 194]. У граматиках та підручниках останньої третини ХХ ст. – першого десятиліття ХХІ ст. виокремлено переважно шість протиставних сполучників: *а,*

але, та (у значенні *але*), *зате, проте, однак*, наголошено, що вони мають чітко визначену семантику, без підтримки контексту виражають протиставні семантико-синтаксичні відношення, та зараховано їх до семантичних [2, с. 302–303, 311; 3, с. 252; 18, с. 399; 24, с. 239 та ін.].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Автори останніх досліджень, присвячених аналізу складносурядних речень загалом і протиставних складносурядних речень зокрема, по-різному оцінюють роль сполучників у формуванні протиставних семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складносурядних речень. Н. В. Рула зараховує їх до семантичних [15, с. 92–100]. К. Г. Городенська в монографії «Сполучники української літературної мови» висловила думку про те, що у формуванні протиставного відношення, крім сполучника, певну роль відіграє і лексичне наповнення предикативних частин, що дало їй підстави кваліфікувати протиставні сполучники *а, але, зате, однак, одначе, проте, та* як частково асемантичні [5, с. 32]. Проте у своїх пізніших працях частково асемантичними дослідниця вважає *а, але, проте, однак / одначе*, а також протиставно-обмежувальні сполучники *та, так*, аргументуючи це тим, що у формуванні протиставного семантико-синтаксичного відношення між предикативними частинами складносурядних речень, поєднуваними цими сполучниками, істотну роль відіграє лексичне наповнення їхніх складників і менше – сполучник, натомість протиставно-компенсувальному сполучникові *зате* та його стилістичному синонімові *так* надає статусу семантичних [6, с. 25; 7, с. 121–123, 131–137]. Мовознавиця зазначає, що функція сполучника *зате* «полягає в семантичному (змістовому) обмеженні першої предикативної частини і водночас у визначенні того, чим це обмеження компенсоване у другій предикативній частині. Саме за допомогою сполучника *зате* можна найчіткіше протиставити втрачене і набуте та увиразнити компенсацію» [7, с. 122]. Авторка пропонованої статті у своїх попередніх працях підтримала думку щодо кваліфікування протиставних сполучників *але, зате, однак / одначе, проте, та, так* як частково асемантичних, проте сполучникові *а* надає статусу асемантичного, оскільки він уживаний у протиставних складносурядних реченнях, де протиставну семантику формує лексичне наповнення їхніх предикативних частин [19; 20; 22].

Сучасні дослідники характеризують протиставні складносурядні речення, переважно виокремлюючи основні їхні значеннєві різновиди та зазначаючи сполучники, використовувані в них. Проте аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати, що не всі протиставні сполучники можливі в усіх семантичних різновидах протиставних складносурядних речень, ба більше – навіть ті сполучники, які вживають в одному значеннєвому різновиді та допускають взаємозаміну, використовувані не з однаковою частотністю. Досліджень, у яких було б визначено чинники функціонування тих чи тих сполучників у протиставних складносурядних реченнях, на тепер ще немає. Отже, актуальною є потреба вивчення дистрибуції та продуктивності сполучників у складносурядних протиставних реченнях, що й визначає актуальність пропонованої розвідки.

Мета статті – дослідити умови вживання сполучників у складносурядних протиставних реченнях; установити чинники, які впливають на вибір того чи того сполучника.

Матеріали та методи дослідження. Матеріалом дослідження слугували протиставні складносурядні речення, дібрані із творів української літератури другої половини ХХ ст. – першої чверті ХХІ ст. методом суцільної вибірки. Як основний використано описовий метод із його прийомами спостереження та інтерпретації, систематизації та класифікації мовних явищ; методики трансформаційного та компонентного аналізу використано для визначення семантики протиставних складносурядних речень; метод когнітивного аналізу застосовано для встановлення впливу логічних формул на структуру досліджуваних речень та вживання в них тих чи тих сполучників.

Результати дослідження та їх обговорення. Суть протиставних відношень розкрив Ю. В. Шевельов (Юрій Шерех), який констатував, що «протиставний зв'язок (за сучасною термінологією – протиставні семантико-синтаксичні відношення) полягає в граматичному поєднанні таких синтаксичних одиниць, які логічно одна одну мусіли б виключати» [23,

с. 106]. Інші дослідники зазначають, що за протиставлення йдеться про контрастний характер значень компонентів у поєднаних предикативних частинах [2, с. 311; 7, с. 132], невідповідність, суперечність між діями, процесами, станами [18, с. 401; 24, с. 340]. Загальну протиставну семантику диференціюють на кілька різновидів, хоча єдиного переліку цих різновидів немає. Б. М. Кулик вирізняє протиставлення контрастне з поділом на стверджувальне, заперечно-стверджувальне і з яскраво вираженими часовими відношеннями; обмежувальне, близьке до обмежувального протиставлення з допустовим відтінком; компенсувальне [12, с. 194–195]. А. П. Грищенко, автор підрозділу «Складносурядне речення», виокремлює три види протиставних складносурядних речень: 1) власне-протиставні з їхнім різновидом – допустово-протиставними; 2) обмежувально-протиставні, які теж можуть бути ускладнені допустовим відтінком, з їхнім різновидом – обмежувально-компенсувальними; 3) заперечно-протиставні [18, с. 403–405]. А. П. Загнітко поділяє протиставні складносурядні речення сучасної української мови на протиставно-обмежувальні, протиставно-допустові, протиставно-компенсувальні [8, с. 348]. К. Ф. Шульжук вирізняє власне-протиставні, обмежувально-протиставні, протиставно-компенсувальні [24, с. 240–241], а П. С. Дудик і Л. В. Прокопчук, К. Г. Городенська – власне-протиставні, протиставно-обмежувальні, протиставно-допустові, протиставно-компенсувальні [3, с. 257–258; 7, с. 132–136]. Фактично такі самі види протиставних складносурядних речень виокремлює і Н. В. Рула, проте протиставно-обмежувальні, протиставно-допустові і протиставно-компенсувальні речення вона об'єднує в одну групу – невластиво-протиставні конструкції з трьома названими різновидами та протиставляє їх власне-протиставним [15, с. 96–99]. Р. О. Христіанінова розподіляє означені речення на протиставно-заперечні, протиставно-допустові, протиставно-обмежувальні та протиставно-компенсувальні [22].

На формування протиставних семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складносурядних речень впливає як сполучник, так і лексичне наповнення предикативних частин [7, с. 131; 22]. Думки мовознавців щодо ролі сполучників у диференціюванні протиставної семантики діаметрально протилежні. Зокрема, А. П. Грищенко наголошував, що вживання кожного з протиставних сполучників пов'язане з окремими відтінками протиставлення [18, с. 403], а М. У. Каранська зазначала, що «протиставні сполучники становлять системну групу, в якій кожен сполучник відрізняється від іншого своїм значенням і вживанням» [9, с. 202]. Натомість Г. С. Весельська постулює, що «протиставні сполучники *а, але, однак / одначе, проте* однаково диференціюють протиставну семантику, із-поміж них вирізняється лише сполучник *зате*, що передає протиставні семантико-синтаксичні відношення зі значенням компенсації» [1, с. 23–24]. Донедавна найпродуктивнішими в протиставних складносурядних реченнях дослідники вважали сполучники *але, а* [13, с. 161; 9, с. 202]. Проте ще Ю. В. Шевельов, наголошуючи, що «найтипівіший і найпоширеніший протиставний сполучник *але*», водночас зауважував, що «успішно змагаються зі сполучником *але* новоутворювані сполучники протиставного характеру, що рекрутуються з прислівників і вставних слів, на зразок *зате, проте, однак, а втім, тим часом, так* і інші» [23, с. 106]. Проаналізовані нами протиставні складносурядні речення, дібрані методом суцільної вибірки із художніх творів другої половини ХХ ст. та першої чверті ХХІ ст., засвідчують широке використання в художніх творах другої половини ХХ ст. сполучників *а, але, а* у творах ХХІ ст. – сполучників *але, проте*. Інші протиставні сполучники трапляються в тих і тих художніх текстах значно рідше.

Аналіз протиставних складносурядних речень сучасної української мови дає підстави стверджувати, що такі речення постають на основі різних логічних формул, що й визначає використання тих чи тих сполучників: 1) різкої антитези між висловленим у предикативних частинах; 2) заступлення бажаної, очікуваної ситуації небажаною, неочікуваною; 3) обмеження ситуації, відображеної в першій предикативній частині; 4) невідповідності ситуацій, переданих у предикативних частинах; 5) компенсації.

У складносурядних реченнях, побудованих на основі різкої **антитези** між висловленим у предикативних частинах, спостережено використання лише сполучника *а*. Антитеза

виникає, якщо: 1) в одній частині щось заперечують, а в іншій – стверджують: *Кому однаково, а кому ні* (О. Гончар); *Не час минає, а минаєм ми* (Л. Костенко); *Хто жартує, а хто й ні* (О. Гончар); *Інші можуть, а я не можу* (О. Довженко); *Ніби це не він катував людей, а його самого пекли огнем, і розтинали до нестями* (О. Довженко); 2) у предикативних частинах ідеться про антонімії поняття: *Кому війна, а кому мати родна* (О. Гончар); *Одні були царівен не гіри, а другі – як бідні Міньйони* (Л. Костенко); *Одна душа – як скрипка, а друга – як литавра* (Л. Костенко). Так само на антонімії побудовані речення, де ситуації предикативних частин протиставлені за часовими або просторовими параметрами: *Чужі приходять в час твоїх щедрот, а я прийшла у час твого смутку* (Л. Костенко); *Ген, за далекими дахами, ще догоряв обкурений сивими приміськими димами багрянець, а тут, під балконом, вже зовсім затемрілось...* (Ю. Мушкетик). Уживання в таких реченнях тільки сполучника *а* зумовлене подібністю їх до зіставних складносурядних речень. Зіставні конструкції постають на основі двох незалежних одна від одної ситуацій, які співіснують в об'єктивній дійсності і які зіставляють за відповідною неконтрастною ознакою [2, с. 308]. Функції обох предикативних частин у загальному плані зіставних складносурядних речень еквівалентні. Розглянуті вище протиставні складносурядні речення так само постають на основі двох незалежних одна від одної ситуацій, які зіставляють за контрастною ознакою. Такі речення зараховують до власне-протиставних [7, с. 132–133]. К. Г. Городенська власне-протиставними складносурядними реченнями вважає також конструкції зі сполучником *а*, ґрунтовані на дезідентифікації, на взір: *Горілка не дівка, а мачуха не мати* (М. Номис), *Швець – не купець, а коза – не товар* (М. Номис) [там само, с. 133], що вважаємо безпідставним, адже контраст у таких реченнях маємо в предикативних частинах, а не між ними. Між предикативними частинами таких речень, на нашу думку, постають розподільно-перелічувальні відношення [19, с. 162–163; 21, с. 141], пор.: *Горілка не дівка, і мачуха не мати, Швець – не купець, і коза – не товар*.

У складносурядних протиставних реченнях, які постають на основі логічної формули **заступлення** друга предикативна частина відображає ситуацію, що постає замість очікуваної, про яку йдеться в першій частині. Семантику заміщення підтримує лексичне наповнення другої предикативної частини, у якій використовують прийменниково-відмінкові сполучення з прийменником *замість* чи прислівник *натомість*: *Обіцяно було казкове електричне місто над Дніпром, життя культурне та веселе, а замість того – годин плавневих комарів та слухай цювечора жаб'ячі концерти* (О. Гончар); *З дня на день очікували снігу, але замість нього прийшли холодні, набридливі дощі...* (Н. Гурницька); *За пиловою хмарою мав би виднітися парк Шевченка, а натомість зловісно тріпотіла пільма* (М. Кідрук); *Чернишеві вже вдалося подавити кілька вогневих точок, але натомість оживають інші* (О. Гончар). У цих реченнях виявлено сполучники *а*, *але*. Речення названого різновиду трапляються в обстеженому фактичному матеріалі зрідка, інших сполучників не зафіксовано, але припускаємо, що в них можливі також *проте*, *однак / одначе*, *та*, принаймні вживання їх у наведених вище реченнях видається правомірним, пор.: *З дня на день очікували снігу, проте (однак / одначе, та) замість нього прийшли холодні, набридливі дощі; За пиловою хмарою мав би виднітися парк Шевченка, проте (однак / одначе, та) натомість зловісно тріпотіла пільма*.

Конструкції, утворені на ґрунті **обмежувальних** відношень, частіше структурують сполучники *але*, *проте*, рідше – *а*, *однак / одначе*, *та*. Такі речення називають протиставно-обмежувальними [3, с. 257–258; 15, с. 96], або реченнями з обмежувально-протиставними відношеннями [24, с. 241]. Вони досить поширені в сучасній українській мові. В означеному виді складносурядних речень ситуація, відображена в другій предикативній частині, постає зовнішнім чи внутрішнім чинником, який:

1) припиняє розгортання ситуації в першій предикативній частині, яка розпочалася і могла б тривати ще певний час, оскільки не дійшла свого логічного завершення: *Жінка закинула голову та вишкірилася, але удар несподівано збив її з пантелику* (М. Кідрук); *Мабуть, грала б до ночі, але приїхав касир, і всі кинулись одержувати зарплату* (О. Гончар); *Родина Адама й взагалі слухати не хотіла про таку невістку, але він затявся і таки домігся*

свого (Н. Гурницька); *За декілька годин Анна почала приходити до тями і майже забула про зустріч із небожем пана Вітольда, **проте** коли той раптом сам прийшов до них додому, вона знов відчула якийсь дивне занепокоєння (Н. Гурницька); Він уже майже вискочив сам на сам із бригадиром, **проте** хтось із газовиків в останню мить перевів м'яч на кутовий (С. Жадан); Він іще б якийсь час міркував про голову сільради, **та** з-над ближчих горбів вихопився табунець качок (Є. Гуцало); На обличчя рвалась якась реакція, **та** жінці вдалося придумати її (М. Кідрук);*

2) перешкоджає реалізації намірів, сподівань, очікувань, висловлених у першій частині: *Рута хотіла побажати сестрі на добраніч, **але** та демонстративно відвернулася обличчям до стіни (М. Кідрук); Вуйко мав би взяти когось їм на допомогу, **але** він жаліє грошей на прислугу (Н. Гурницька); Бачу, що гарні, **але** віднеси їх кудись на землю (Н. Гурницька); Давно треба взяти вуйка до себе, **проте** той ніяк не погоджується на переїзд... (Н. Гурницька); Мав із нею сина і сподівався мати ще спадкоємців, **проте** дві наступні вагітності завершилися передчасно... (Н. Гурницька); Гра вже мала завершитись, **проте** суддя, підсліпувато мружачись, усе ніяк не міг розгледіти, що там із часом... (С. Жадан); Це ж, по суті, єдиний отут наш південний ліс, заповідним би йому бути, **а** він під сокиру йде (О. Гончар); Давно б уже йому переселитися на вищу горизонталь, **а** він усе кружляє тут, як сич, ніяк не може розлучитися з учораїнім днем (О. Гончар); Зі смертю мами світ мав би завалитися чи принаймні похитнутись, **а** нічого надзвичайного не відбувалося (Н. Гурницька); Хотів прийти до вас, шашки посовати, **та** приїхали до мого напарника гості, і я заступив його на діжурстві (Ю. Мушкетик); Обрадувана, просяяна, збігши до річки, взялася його читати, **та**, видно, лист виявився не таким, на який сподівалась: прочитавши, гнівно подерла, на дрібні пелюстки посікла його й пустила за водою (О. Гончар); Силкувалася ні про що не думати, **та** в голові безперестану крутилися батькові образливі слова (М. Кідрук);*

3) обмежує або заперечує ситуацію, відображену в першій предикативній частині: *Начебто хтось її душив, **але** довкола нікого не було (М. Кідрук); Деякі з персонажів, особливо старі люди, були вбрані в одяг початку століття, **однак** більшість мали сучасний вигляд (І. Роздобудько); Рута налаштувалася на довжелезний имаркато-патетичний монолог, **однак** сестра обмежилась однією фразою (М. Кідрук); Тому частково причиною Рутиного вчинку став саме стрес, **однак** значно більшою мірою спроба самогубства була наслідком нещасливого збігу обставин (М. Кідрук); Так що до еміграції дружина поїхала сама, **а** він залишився в Харкові нібито стерегти квартиру (С. Жадан); І пішов світ гуляти, **а** материнське лоно залишилося там, де і має бути – у цій землі (В. Терлецький);*

4) періодично перериває тривання дії, стану, ознаки, вираженої в першій предикативній частині: *Сера мешкала сама, **але** інколи її відвідував колишній чоловік (І. Роздобудько);*

5) не припиняє, але негативно впливає на реалізацію ситуації, відображеної в першій частині, якимось чином затримує її реалізацію або не дає реалізуватися повною мірою: *Лад і порядок в господі, **Але** вже сила не та (М. Луків); Рано чи пізно вони дізнаються про тебе, **але** я намагатимусь якомога довше відволікати їхню увагу (В. Терлецький); Сама підбирала кольори, нитки та фасони, **а** в довгі зимові вечори оздобила весь її одяг мереживом, вишивкою та намистом, **проте** вже незабаром їй почало бракувати часу на все це (Н. Гурницька); Життя увійшло у звичну колію, **проте** незабаром Анна почала помічати, що мама дедалі частіше нездужає (Н. Гурницька); Травмований, як міг, рвав оборону супротивника, **проте** один на мінному полі не воїн... (С. Жадан); Дівчина мала чудовий зір і могла добре роздивитися, **проте** мозок неначе замилував його обрис (М. Кідрук).*

Погоджуємося з висловленим дослідниками зауваженням, що в протиставно-обмежувальних складносурядних реченнях може виникати додатковий відтінок допустовості [7, с. 135; 18, с. 404]. Такий самий відтінок можливий і в реченнях заступлення. Проте в названих реченнях це лише відтінок значення на противагу конструкціям із семантикою невідповідності, де це значення є основним, на підставі якого й виникає протиставлення.

Складносурядні речення **невідповідності**, предикативні частини яких відображають ситуації, що логічно не відповідають одна одній, кваліфікують як протиставно-допустові. Ці речення чи не найчастіше вживані з-поміж усіх протиставних. У них мовець передає

несподіваний перебіг подій, пов'язаних причинно-наслідковими відношеннями, але наслідок постає як логічно невмотивований, він суперечить причині. Дослідники відзначають, що такі відношення між предикативними частинами певною мірою суголосні з відношеннями між предикативними частинами складнопідрядних допустових речень [7, с. 135–136; 15, с. 99; 22]. Предикативні частини в означених реченнях поєднують зазвичай сполучники *а, але, проте*, рідше – *однак / одначе, та*, спорадично – *так*, які вважаємо взаємозамінними. Якоїсь помітної різниці в семантиці речень із названими сполучниками не виявлено, проте зазначимо, що сполучник *так* постає як стилістично маркований, уживаний переважно в розмовному мовленні, а в художніх творах надає розповіді розмовного характеру: *Усю ніч вітер бив, виляскував брезентом наметів, усю ніч гнав хмари по небу, а дощу так і не нагнало* (О. Гончар); *Важкої роботи їй не дають, у пекарні вона не працює, а руки все одно понижені* (Н. Гурницька); *Залунав дзвоник, але ніхто зі студентів не зрушив з місця* (І. Роздобудько); *Доц припинився, проте випогоджуватися, схоже, не збиралося* (М. Кідрук); *З вулиці відблискувало слабке світло, однак воно тутешній темряві нічим зарадити не могло* (Л. Дереш); *Виклик пішов, однак Інді не відповідала* (М. Кідрук); *Увага, виявлена Шелюженком, стосувалась, звісно, колективу в цілому, одначе Маша сприймала його дії так, ніби він хотів усім цим <...> виявити увагу їй, Маші, особисто, їй насамперед* (О. Гончар); *На плиті стояв приготований матір'ю сніданок, одначе Рута навіть не глянула в той бік* (М. Кідрук); *У нас було дві кімнати, та понад усе я любила сидіти в під'їзді* (І. Роздобудько); *Руки все ще нагадували протези, та Руті вдалося зім'яти пучками холодне простирадло* (М. Кідрук); *Скинулась здорова риба серед Десни, так я взяв собі і заснув* (О. Довженко).

Конструкції, у яких між предикативними частинами виникають відношення **компенсації**, структурує зазвичай сполучник *зате*. К. Г. Городенська визначає його як єдино можливий сполучник, що виражає протиставно-компенсувальні семантико-синтаксичні відношення в усіх функційних стилях української літературної мови. Близьким за значенням до нього дослідниця називає сполучник *так*, але зауважує, що він є стилістичним синонімом до сполучника *зате*, адже виражав компенсувальне значення у творах української класичної літератури та в розмовному мовленні [7, с. 122]. Натомість П. С. Дудик і Л. В. Прокопчук подають три сполучники в означених реченнях – *зате, але, проте* [3, с. 258], а К. Ф. Шульжук указує, що компенсувальне значення передає передовсім сполучник *зате* або інший, ужитий у такому значенні, та наводить приклад речення зі сполучником *але*: *В провулках поміж тинами клубочилася темрява, але небо було світле й зоряне* (Григорій Тютюнник) [24, с. 241]. В обстеженому фактичному матеріалові нам також трапилися протиставно-компенсувальні речення зі сполучниками *але, проте*: *Щоправда, вербоматку валити тяжче, ніж смереку чи навіть бука, але ж платня красна...* (О. Гончар); *Будинок був доволі маленьким та занедбаним, проте його оточували великий сад та шматок землі під грядки* (Н. Гурницька), що дає підстави висновкувати про істотний вплив на формування семантики цих речень лексичного наповнення їхніх предикативних частин. Зважаючи на це, підтримуємо думку про використання в розглянутих реченнях трьох сполучників *зате, але, проте*, а сполучника *зате* зараховуємо до частково асемантичних, не заперечуючи те, що протиставно-компенсувальне значення можуть підсилювати сполучники *але, та*, утворюючи поєднання *але зате, та зате*: *Багато влітку доводилося на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна* (Іван Багряний); *Панти стали наполовину тонші, та зате були уже тверді, як кістка, і чистесенькі, оксамитні зверху* (Іван Багряний) [7, с. 123; 24, с. 241], усе ж дозволимо собі не погодитися з думкою К. Г. Городенської, що такі поєднання трапляються нерідко. В обстеженому фактичному матеріалові не зафіксовано жодного речення з *але зате, та зате*, що спонукає стверджувати протилежне: компенсувальні речення загалом трапляються не часто, а з названими поєднаннями двох сполучників – дуже рідко.

Дослідники акцентують на тому, що в протиставно-компенсувальних реченнях певному негативному явищу, події протиставлене позитивне [3, с. 258; 8, с. 348]. Проте аналіз фактичного матеріалу не підтверджує позитивність компенсувального чинника як важливу ознаку розглянутих речень, оскільки явища, відображувані в першій частині, не

завжди сприймаємо як негативні, так само як і повідомлюване в другій частині не завжди постає як позитивне. Незаперечними є лише факти протиставлення та домінування однієї ситуації (компенсувальної) над іншою (компенсованою).

Протиставно-компенсувальні відношення між предикативними частинами визначаємо, якщо ситуація другої предикативної частини:

1) є позитивною та компенсує негативну ситуацію, відображену в першій частині: *Телевізора у них не було, **зате** було багато настільних ігор, музичних дисків, фортепіано* (Н. Сняданко); *Тривожність не зникла, **зате** сонливість і відчуття голоду наче рукою зняло* (М. Кідрук);

2) є негативною, так само як і ситуація в першій частині, але протиставлена їй як така, що впливає сильніше: *Протягом років «біла смерть» не розмила, не здолала греблю, **зате** чорна воєнна смерть уже ось нависає над нею, давить на цих крокуючих у півтемряві людей всім тягарем приреченого на розшматування бетону* (Олесь Гончар);

3) набирає сили на противагу ситуації першої частини, яка втрачає свою вагу, причому обидві події за ознакою «негативна – позитивна» не протиставлювані: *Логіка причин і наслідків тебе, **зате** набирають контрасту химерні зв'язки між тим, що всередині тебе, і тим, що назовні* (Л. Дереш).

Висновки й перспективи. Протиставні складносурядні речення в сучасній українській мові постають на основі різних логічних формул: 1) різкої антитези між ситуаціями, відображеними в предикативних частинах; 2) заступлення очікуваної ситуації неочікуваною; 3) обмеження ситуації, відображеної в першій предикативній частині; 4) невідповідності ситуацій у предикативних частинах; 5) компенсації. Семантику означених речень формує лексичне наповнення предикативних частин та сполучники, які поєднують ці частини в одну конструкцію. Використання тих чи тих сполучників визначене логічною формулою, на основі якої постає складне речення. У конструкціях власне-протиставних, вибудованих на основі антитези між висловленим у предикативних частинах, уживають лише сполучника *а*. У складносурядних протиставних реченнях, ґрунтованих на заступленні, уживані сполучники *а, але*. Предикативні частини конструкцій, які постають на основі обмежувальних відношень, поєднують переважно сполучники *але, проте*, рідше – *а, однак / одначе, та*. У протиставно-допустових реченнях зазвичай трапляються сполучники *а, але, проте*, рідше – *однак / одначе, та*, спорадично *так*. Конструкції, у яких між предикативними частинами виникають відношення компенсації, структурує зазвичай сполучник *зате*, зрідка сполучники *але, проте*. Найпродуктивнішими у складносурядних протиставних реченнях постають сполучники *а, але, проте*.

Перспективу вбачаємо в дослідженні функціонування сполучників у протиставних складносурядних реченнях на матеріалі текстів інших функційних стилів, що вможливить усебічний опис дистрибуції протиставних сполучників у сучасній українській мові.

Список використаної літератури

1. Весельська Г. С. Сполучники сурядності в українській мові: діахронічний аспект. *Українська мова: історія, теорія, практика : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (до 80-річчя від дня народження Володимира Власенка) (15 січня 2026 р., м. Житомир)*. Житомир, 2026. С. 21–25.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
3. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2010. 380 с.
4. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. 340 с.
5. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
6. Городенська К. Г. Семантико-синтаксична типологія сполучникових складносурядних речень. *Українська мова*. 2019. № 2. С. 21–29.
7. Городенська К. Г. Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 208 с.
8. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
9. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ : НМК ВО, 1992. 400 с.

10. Кислиця Д. Граматика української мови. Синтакса. Торонто : Вид-во «Нові дні», 1963. 88 с.
11. Ковалів П. К. Українська мова. Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1966. 219 с.
12. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II. Синтаксис. Київ : Радянська школа, 1961. 285 с.
13. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. Т. II. Синтаксис. 408 с.
14. Левицький М. Українська граматика для самонавчання. Вид. 3-є, випр. й доповн. Катеринослав – Ляйпціг, 1923. 197 с.
15. Рула Н. В. Семантико-синтаксична типологія складносурядних речень у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк, 2019. 260 с.
16. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. 2-е вид. з одмінами й додатками. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1919. 584 с.
17. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Вид. 3-є, переробл. Відень, 1914. 202 с.
18. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 515 с.
19. Христіанінова Р. О. Складні речення зі сполучником *a* в сучасній українській мові. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : зб. наук. пр., присвяч. 70-річчю від дня народж. проф. П. І. Білоусенка*. Запоріжжя : ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2018. С. 158–170.
20. Христіанінова Р. О. Функційна подібність сурядних сполучників *i* (*й*) та *a*. *Соціокультурні та комунікативні аспекти функціонування мовних одиниць: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди ювілею доктора філологічних наук, професора Катерини Григорівни Городенської. 29–30 листопада 2018 року*. Київ, 2018. С. 106–108.
21. Христіанінова Р. Асемантичні сполучники *i* (*й*), *a* в складносурядних та синкретичних сурядно-підрядних реченнях. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2019. № 5. С. 139–157.
22. Христіанінова Р. Формально-граматична і семантико-синтаксична типологія протиставних складносурядних речень української мови. *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Monografia II / Red. Oleh Beley*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza AUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2020. S. 71–86.
23. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Видавництво «Молоде життя», 1951. 402 с.
24. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

References

1. Veselska, H. S. (2026). Spoluchnyky suriadnosti v ukraïnskii movi: diakhronichniy aspekt [Conjunctions of order in the Ukrainian language: a diachronic aspect]. In: *Ukrainska mova: istoriia, teoriia, praktyka [Ukrainian language: history, theory, practice]: materialy Vseukraïnskoi naukovy-praktychnoi konferentsii (do 80-richchia vid dnia narodzhennia Volodymyra Vlasenka) (15 sichnia 2026 r., m. Zhytomyr)*. Zhytomyr, 21–25 (in Ukr.).
2. Vykhoanets, I. R. (1993). Hramatyka ukraïnskoi movy. Syntaksys [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Kyiv: Lybid, 368 (in Ukr.).
3. Dudyk, P. S. & Prokopchuk, L. V. (2010). Syntaksys ukraïnskoi movy [Syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 380 (in Ukr.).
4. Horodenska, K. H. (2007). Hramatychnyi slovnyk ukraïnskoi movy: Spoluchnyky [Grammatical dictionary of the Ukrainian language: Conjunctions]. Kherson: Vydavnytstvo KhDU, 340 (in Ukr.).
5. Horodenska, K. H. (2010). Spoluchnyky ukraïnskoi literaturnoi movy [Conjunctions of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 208 (in Ukr.).
6. Horodenska, K. H. (2019). Semantyko-syntaksychna typolohiia spoluchnykovykh skladnosuriadnykh rechen [Semantic-syntactic typology of conjunction-complex sentences]. In: *Ukrainska mova [Ukrainian language]*, (2), 21–29 (in Ukr.).
7. Horodenska, K. H. (2022). Spoluchnykovi skladnosuriadni rechennia ukraïnskoi movy v novykh koordynatakh formalno-hramatychnoi ta semantyko-syntaksychnoi struktury [Conjunctive complex sentences of the Ukrainian language in new coordinates of formal-grammatical and semantic-syntactic structure]. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 208 (in Ukr.).
8. Zahnitko, A. P. (2001). Teoretychna hramatyka ukraïnskoi movy. Syntaksys [Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax]: monohrafiia. Donetsk: DonNU, 662 (in Ukr.).
9. Karanska, M. U. (1992). Syntaksys suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy [Syntax of the modern Ukrainian literary language]. Kyiv: NMK VO, 400 (in Ukr.).
10. Kyslytsia, D. (1963). Hramatyka ukraïnskoi movy. Syntaksa [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Toronto: Vyd-vo “Novi dni”, 1963, 88 (in Ukr.).
11. Kovaliv, P. K. (1966). Ukrainska mova [Ukrainian language]. Niu-York – Paryzh – Toronto, 219 (in Ukr.).
12. Kulyk, B. M. (1961). Kurs suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy. Ch. II. Syntaksys [Course of Modern Ukrainian Literary Language. Part II. Syntax]. Kyiv: Radianska shkola, 285 (in Ukr.).
13. Bulakhovskiy, L. A. (Ed.) (1951). Kurs suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy. Tom II. Syntaksys [Course of Modern Ukrainian Literary Language. Vol. II. Syntax]. Kyiv: Radianska shkola, 408 (in Ukr.).
14. Levyttskyi, M. (1923). Ukrainska hramatyka dlia samonavchannia [Ukrainian grammar for self-study]. Vyd. 3-ye, vypr. i dopovn. Katerynoslav – Liaiptsih, 197 (in Ukr.).

15. Rula, N. V. (2019). Semantyko-syntaksychna typolohiia skladnosuriadnykh rechen u suchasniï ukrainiskii movi [Semantic-syntactic typology of complex sentences in modern Ukrainian]. PhD dissertation (Ukrainian language). Lutsk, 260 (in Ukr.).
16. Simovych, V. (1919). Hramatyka ukrainskoi movy dlia samonavchannia ta v dopomohu shkilnii nauksi [Ukrainian grammar for self-study and to help with school studies]. 2-e vyd. z odminamy i dodatkami. Kyiv–Liaiptsih: Ukrainska nakladnia, 584 (in Ukr.).
17. Smal-Stotskyi, S. & Gartner, F. (1914). Hramatyka ruskoi movy [Russian grammar]. Vyd. 3-ye, pererobl. Viden, 202 (in Ukr.).
18. Bilodid, I. K. (Ed.) (1972). Suchasna ukrainska literaturna mova. Syntaksys [Modern Ukrainian literary language. Syntax]. Kyiv: Naukova dumka, 515 (in Ukr.).
19. Khrystianinova, R. O. (2018). Skladni rechennia zi spoluchnykom *a* v suchasniï ukrainiskii movi [Complex sentences with the conjunction *a* in the modern Ukrainian language]. In: *Skhidnoslovianski movy v yikh istorychnomu rozvytku [East Slavic languages in their historical development]: zb. nauk. pr., prysviach. 70-richchiu vid dnia narodzh. prof. P. I. Bilousenka. Zaporizhzhia: TOV “LIPS” LTD, 158–170 (in Ukr.).*
20. Khrystianinova, R. O. (2018). Funktsiina podobnist suriadnykh spoluchnykiv *i* (*ü*) ta *a* [Functional similarity of the ordinal conjunctions *i* (*ü*) and *a*]. In: *Sotsiokulturni ta komunikatyvni aspekty funktsionuvannia movnykh odyntys [Sociocultural and communicative aspects of the functioning of language units]: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii z nahody yuvileiu doktora filolohichnykh nauk, profesora Kateryny Hryhorivny Horodenskoï. 29-30 lystopada 2018 roku. Kyiv, 106–108 (in Ukr.).*
21. Khrystianinova, R. (2019). Asemantychni spoluchnyky *i* (*ü*), *a* v skladnosuriadnykh ta synkretychnykh suriadno-pidriadnykh rechenniakh [Asemantic conjunctions *i* (*ü*), *a* in complex and syncretic ordinal-subordinate sentences]. In: *Mova: klasychne – moderne – postmoderne [Language: classical – modern – postmodern], (5), 139–157 (in Ukr.).*
22. Khrystianinova, R. (2020). Formalno-hramatychna i semantyko-syntaksychna typolohiia protystavnykh skladnosuriadnykh rechen ukrainskoi movy [Formal-grammatical and semantic-syntactic typology of antithetical grammatical and syntactic words of the Ukrainian language]. In: Beley, O. (Ed.). *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Monografia II: Oficyna Wydawnicza AUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 71–86 (in Ukr.).*
23. Shereh, Yu. (1951). Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Essay on Contemporary Ukrainian Literary Language]. Munich, 402 (in Ukr.).
24. Shulzhuk, K. F. (2004). Syntaksys ukrainskoi movy [Syntax of the Ukrainian language]: pidruchnyk. Kyiv: Vydavnychiy tsentr “Akademia”, 408 (in Ukr.).

DISTRIBUTION OF CONJUNCTIONS IN ADVERSATIVE COMPOUND SENTENCES

*Raisa Khrystianinova, Doctor of Philology, Professor,
Head of the Ukrainian Language Department,
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine)*

e-mail: khrystianinova@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0045-1026>

Scopus Author ID: 59469407800

Abstract. Introduction. *The factors determining the functioning of particular conjunctions in adversative compound sentences of different semantics still remain a debatable issue and therefore require special investigation, which defines the relevance of the present study.*

The purpose. *To investigate the conditions of conjunction usage in adversative compound sentences; to identify the factors influencing the choice of a particular conjunction; to determine the most frequently and least frequently used adversative conjunctions.*

The methods: *descriptive method with the techniques of observation and interpretation, systematization and classification of linguistic phenomena; structural method, including transformational and component analysis techniques; cognitive analysis; quantitative calculations.*

Main results of the study. *Adversative compound sentences in modern Ukrainian arise on the basis of various logical patterns: 1) sharp antithesis between predicative clauses; 2) substitution of an expected situation by an unexpected one; 3) limitation of the situation reflected in the first predicative clause; 4) inconsistency of situations in the predicative clauses; 5) compensation.*

*The semantics of these sentences is formed by the lexical content of the predicative clauses and by the conjunctions connecting these clauses into a single construction. The use of particular conjunctions is determined by the logical pattern underlying the compound sentence. In constructions based on antithesis between the propositions expressed in the predicative clauses (proper adversative sentences), only the conjunction *a* is used. In adversative compound sentences based on substitution, the conjunctions *a* and *ale* are used. Predicative clauses of constructions based on restrictive relations are predominantly connected by the conjunctions *ale* and *npome*, less frequently by *a*, *однак / одначе*, and *ma*. In adversative-concessive*

sentences, the conjunctions а, але, and проте usually occur, less frequently однак / одначе and та, and sporadically так. Constructions in which compensatory relations arise between predicative clauses are usually structured by the conjunction занадто, and more rarely by але and проте. The most productive conjunctions in adversative compound sentences are а, але, and проте.

Originality. *Adversative compound sentences in modern Ukrainian have been analyzed on the basis of logical patterns, and the influence of the logic of opposition between situations of objective reality on the use of conjunctions in these sentences has been established.*

Conclusions and specific suggestions of the author. *Adversative compound sentences in modern Ukrainian are formed on the basis of various logical patterns. The use of particular conjunctions is determined by the logical pattern underlying the adversative sentence. The most productive conjunctions in these sentences are а, але, and проте.*

Key words: *adversative compound sentence, conjunction, predicative clause, proper adversative compound sentences, adversative-restrictive compound sentences, adversative-concessive compound sentences, adversative-compensatory compound sentences.*

Надійшла до редакції: 17.01.2026

Прийнято до друку: 27.02.2026